

24. Порядок набора проб минерального топлива в складах и лаборатории Екатеринбургской дороги // Горнозаводской листок. – 1908. – № 9. – С. 9933–9935; № 10. – С. 9941; № 11. – С. 9949–9950. – Далее: ГЗЛ.
25. Правительственное распоряжение. Изменение нормы повагонной нагрузки для кокса // ГЗД. – 1910. – № 22–23. – С. 717–720.
26. Северо-Донецкая железная дорога // ГЗЛ. – 1908. – № 69–70. – С. 10413–10414.
27. Синдикаты // ГЗД. – 1914. – № 21–22. – С. 9001–9004.
28. Совещание горнопромышленников Юга России с министром торговли и промышленности (март 1915 г.) // Там же. – 1915. – № 10. – С. 10611–10613.
29. Сооружение линии Рутченково – Гришино – Доброполье // ГЗД. – 1914. – № 44. – С. 9917–9918.
30. **Струмилин С. Г.** Очерки экономической истории России и СССР / С. Г. Струмилин. – М., 1966.
31. **Тимирязев В. И.** О синдикатах / В. И. Тимирязев // ГЗД. – 1910. – № 12. – С. 430–437.
32. Труды XVII съезда горнопромышленников Юга России. – Х., 1893. – Ч. 1. – С. XIII.
33. **Турченко Ф.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К., 2003.
34. **Хромов П. А.** Экономическое развитие России / П. А. Хромов. – М., 1967.
35. **Шляхов О. Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / О. Б. Шляхов – Д., 2010.
36. **Шполянський Д. И.** Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века / Д. И. Шполянський. – М., 1953.

Надійшла до редколегії 15.11.2013

УДК 351.713: 94(477)“1923/1924”

Д. В. Архирейський

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОРГАНІЗАЦІЙНО-СТРУКТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ МИТНОЇ СИСТЕМИ УСРР У 1923–1924 рр.

Висвітлено організаційно-структурні аспекти радянської митної справи України в перші роки після створення Радянського Союзу.

Ключові слова: митна система, митні установи, митниця, митний пост, митний округ, митний інспектор.

Архирейский Д. В. Организационно-структурные трансформации таможенной системы УСРР в 1923–1924 гг.

Освещены организационно-структурные аспекты советского таможенного дела Украины в первые годы после создания Советского Союза.

Ключевые слова: таможенная система, таможенные учреждения, таможня, таможенный пост, таможенный округ, таможенный инспектор.

За короткий період часу (1919–1922) митна система радянської України пройшла доволі складний шлях формування і розвитку. У 1919 р. вона була ще відносно незалежною від митного відомства радянської Росії, однак під тиском низки військово-політичних та соціально-економічних обставин протягом 1920–1922 рр. митна справа та митні структури України поступово перейшли під контроль Москви. Хоч в Україні збереглися певні адміністративно-територіальні та державно-організаційні функції, проте перспектива поглинання Росією державного апарату України ставала об'єктивною реальністю. Значною мірою цей процес прискорився внаслідок створення СРСР.

Керівним органом радянської митної системи на момент створення СРСР було Митне управління (МУ) РСФРР, розпорядження і накази якого мали виконувати митники всіх радянських республік, у тому числі України. Треба зауважити, у цей період більшовицький уряд України наполягав на тому, що на території УСРР має враховуватися насамперед місцеве законодавство, а потім вже директиви московського центру. Союзна угода 1922 р., ясна річ, мала покласти край цій правовій конкуренції, підпорядкувавши республіканські закони України загальносоюзному законодавству, зокрема і в митній сфері. Саме ж МУ підпорядковувалось, як і раніше, Наркоматові зовнішньої торгівлі (НКЗТ) РСФРР.

Митне управління керувало діяльністю восьми митних округів, створених, точніше, відновлених у 1922 р.: Петроградського, Західного, Закавказького, Туркестанського, Семипалатинського, Сибірського, Далекосхідного та Українського і двох митних дільниць – Петрозаводської та Кримської. Останню, щоправда, було створено пізніше.

Слід визнати, дослідники радянської митної справи дещо розійшлися в поглядах щодо часу створення митних округів. Наприклад, автори книги «Символи таможенної служби России» стверджують, що це відбулося в травні 1922 р. відповідно до «Положення про місцеві митні установи, про округи, митниці та митні пости», затвердженого 31 березня того ж року [7, с. 11]. Натомість А. Єпіфанов вважає, що округи були створено лише в 1923 р., «у тому числі Південний з центром у Ростові», до якого «увійшли Ростовська, Таганрозька, Новоросійська, Маріупольська та Бердянська митниці» [4]. Очевидно, що Єпіфанов, начальник Ростовської митниці Росії у 1990-х рр., помиляється, адже, по-перше, Південний округ у 1922–1923 рр. вже не існував, по-друге, українські приазовські митні установи наприкінці літа 1920 р. вийшли з підпорядкування Південного митного округу РСФРР, ставши підлеглими структурами Відділу митного контролю і прикордонної охорони УСРР [21, с. 168].

На початку 1923 р. управління Українського митного округу (УМО) продовжувало діяти як структурний підрозділ управління Уповноваженого НКЗТ РСФРР при уряді УСРР. Таким чином, саме Уповноважений від цього часу контролював митну справу на теренах України.

Управління УМО, у свою чергу, керувало діяльністю 45 митних установ, розташованих переважно вздовж державного кордону СРСР, які контролювали всі порти, основні шляхи і залізничні лінії України. Щоправда, у своїй доповіді на засіданні Центральної комісії у справах боротьби з контрабандою (2 березня 1923 р.) начальник УМО Футорян повідомляв про функціонування на території України 46 митних установ і виступав категорично проти скорочення їх кількості [10, арк. 61 зв.].

Отже, на початку 1923 р. на території республіки діяли: внутрішні Харківська і Київська митниці 1-го розряду; на польському кордоні (з півночі на південь) – Собичинський митний пост, Олевська митниця 1-го розряду, Городницький митний пост, Піщівська митниця 2-го розряду, Ганнопільська митниця 3-го розряду, Кривинська митниця 1-го розряду, Слобідська митниця 2-го розряду, Куневська митниця 3-го розряду, Боровицький митний пост, Ямпіль-Волинська митниця 3-го розряду, Шибенівський та Ожиговецький митні пости, Волочиська митниця 1-го розряду, Тарнорудський митний пост, Сатанівська митниця 3-го розряду, Гусятинська митниця 2-го розряду, Шидловецький та Збриський митні пости, Гуківська митниця 3-го розряду, Кудриницький митний пост, Ісаківецька митниця 3-го розряду; на румунському кордоні (із північного заходу на південний схід) – Жванецький, Устівський, Ушицький, Калюський та Козлівський митні пости, Могилів-Подільська митниця 2-го розряду, Ямпільський (Подільський) митний пост, Рибницька та Дубосарська митниці 3-го розряду, Маяцький митний пост, Тираспольська митниця 2-го розряду, Овідіопольська митниця 3-го розряду; на узбережжі Чорного та Азовського морів – Одеська митниця 1-го розряду, Очаківська митниця 3-го розряду, Миколаївська митниця 1-го розряду, Херсонська митниця 2-го розряду, Скадовська та Хорлівська митниці 3-го розряду, Генічеська та Бердянська митниці 2-го розряду, Маріупольська та Таганрозька митниці 1-го розряду [13, арк. 125]. У цьому переліку відсутні, як бачимо, митні установи Криму, які незабаром все ж таки Москва передала у підпорядкування одеського митного інспектора. У подальшому загальна кількість митних установ України часто змінювалася шляхом ліквідації одних і створення інших митниць чи митних постів.

Як посередницька ланка між управлінням УМО і низовими митними органами діяли районні (або дільничні) митні інспекторати, зокрема Київський та Одеський, які координували діяльність митних установ, згрупованих за територіальним принципом. Так, київський районний митний інспектор відповідав за роботу митників польської ділянки кордону; одеський, управління якого було створено 15 липня 1923 р., – румунської суходільної і чорноморсько-азовської морської [2, арк. 7 зв.].

За документами можна точно назвати митні установи, підпорядковані відповідно одеському чи київському інспекторам. Низові структури Одеської митної дільниці, до речі, поділяли на кримські та українські. Серед останніх виокремлювали ще азовські митні установи [11, арк. 11, 37]. Такий поділ, очевидно, полегшував одеському інспектору керування установами,

розташованими в різних, відчутно віддалених один від одного регіонах. На 1 листопада 1923 р. Одеська інспекторська дільниця мала такі митні установи і відповідний штат: управління інспектора – 22 працівники, Одеська митниця – 214, Миколаївська – 47, Севастопольська – 54, Феодосійська – 34, Керченська – 30, Таганрозька – 15, Маріупольська – 32, Херсонська – 12, Ялтинська – 8, Рибницька – 5, Тираспольська – 4, Бердянська – 5, Євпаторійська – 13; по два співробітники працювали на Маяцькому, Овідіопольському, Очаківському, Балаклавському, Судацькому, Скадовському, Хорлівському, Алуштинському, Дубосарському, Генічеському митних постах, по одному – на Бакальському, Ярилгацькому (Джарилгацькому – сучасне Міжводне), Ак-Мечетському (сучасне Чорноморське), Сакському митних постах. Отже, одеському інспекторові крім власного управління підпорядковувалися 27 митних установ і 520 митників [15, арк. 84].

На початку 1923 р. діючих кримських установ було дещо більше. Рішення про скорочення їх кількості було прийнято на засіданні Центральної комісії у справах боротьби з контрабандою 18 липня 1923 р., на якому ухвалили «у зв'язку із незначним вантажообігом деяких митпостів і митниць Кримської дільниці таке переформування та скорочення: Євпаторійську митницю переформувати на митпост. З 9 митпостів (Сарабулатський, Татиський (?), Бакальський, Ярилгацький, Ак-Мечетський, Сакський, Балаклавський, Алуштинський, Судацький) залишити тільки Балаклавський митпост тимчасово. Інші митпости закрити. Ялтинську митницю 3-го розряду переформувати на митпост, Феодосійську митницю 1-го розряду перевести у 3-й розряд, Севастопольську митницю 1-го розряду залишити без змін» [10, арк. 79].

Таким чином, проаналізувавши динаміку змін митних структур Криму від липня до листопада 1923 р., можна констатувати, що рішення Центральної комісії у справах боротьби з контрабандою від 18 липня було реалізовано далеко не повною мірою: ліквідованими станом на листопад 1923 р. можна вважати лише Сарабулатський і Татиський митні пости, а Євпаторійська та Ялтинська митниця не змінили свого статусу. Проте відомо, що рішенням Головного митного управління НКЗТ СРСР від 24 травня 1924 р. Балаклавський, Судацький, Алуштинський та Сакський митні пости було ліквідовано [21, с. 178]. Це означає, що менш важливі з відомчого погляду Бакальський, Ярилгацький та Ак-Мечетський митні пости були ліквідовані між листопадом 1923 р. та травнем 1924 р.

Отже, принаймні до середини 1924 р. одеський районний митний інспектор керував діяльністю і кримських митників, у тому числі роботою створеної наприкінці 1923 р. Кримської районної комісії у справах боротьби з контрабандою [10, арк. 101 зв.; 15, арк. 2, 6, 44; 16, арк. 34]. Остання мала право на протидію контрабанді шляхом перевірок і ревізій крамниць у містах на залізничній лінії Сімферополь – Джанкой – Генічеськ – Мелітополь – Олександрівськ – Синельникове.

Київському районному митному інспекторіві станом на вересень 1923 р. підпорядковувалися 22 митні установи: Київська, Олевська, Піщівська, Кривинська, Слобідська, Кунівська, Ямпіль-Волинська, Волочиська, Гусятинська, Гуківська, Могилів-Подільська митниці, Собичинський, Городницький, Ганнопільський, Боровицький, Шибенівський, Ожиговецький, Тарнорудський, Сатанівський, Збриський, Ушицький, Кам'янський пости, а також управління інспектора [18, арк. 7–11]. У листопаді Київська інспекторська дільниця нараховувала ту ж кількість митниць (11), тільки Кунівську було перетворено на митний пост, а натомість з'явилася Кам'янець-Подільська митниця [17, арк. 5, 6]. У грудні Київському інспекторіві підпорядковувались уже 23 митні установи: три митниці 1-го розряду, сім – 3-го, один митний пост з повноваженнями митниці 3-го розряду, 12 митних постів. Станом на 1 січня 1924 р. особовий штат Київської інспекторської дільниці нараховував 271 митника [12, арк. 5]. До початку лютого 1924 р. Могилів-Подільську митницю цієї дільниці було перетворено на пост, крім того, Кривинську митницю переведено в Шепетівку, а в Кривині й Славуті відкрито відділення цієї митниці [18, арк. 1].

Протягом лютого 1924 р. керівництво зважилось на серйозні зміни структури Київського інспекторату. Так, було ліквідовано Кам'янець-Подільську митницю та Кам'янський митний пост, натомість створено або відновлено Ісаковецьку митницю, Волочиський, Шидловецький, Підпилип'янський, Кудринецький, Устянський, Калюський та Ямпіль-Подільський митні пости. Сатанівський і Могилів-Подільський митні пости набули статусу митниць. До митниць 1-го розряду належали Київська (61 штатний працівник), Кривинська з відділеннями (66 митників) та Волочиська (53); митницями 2-го розряду були Олевська (16) та Гусятинська (14); 3-го – Піщівська (16), Слобідська (20), Ямпіль-Волинська (14), Сатанівська (7), Гуківська (11), Ісаковецька (10) та Могилів-Подільська (8). До митних постів Київської інспекторської дільниці належали Собичинський (4 митники), Городницький (10), Ганнопільський (5), Кунівський (6), Боровицький (7), Шибенівський (8), Ожиговецький (5), Волочиський (7), Тарнорудський (4), Шидловецький (5), Збриський (5), Підпилип'янський (5), Кудринецький (3), Устянський (3), Ушицький (4), Калюський (4) та Ямпіль-Подільський (5 штатних працівників) [18, арк. 3]. Таким чином, штат Київського районного митного інспекторату, за винятком управління самого інспектора, на початку березня 1924 р. нараховував 386 митників.

Якщо вірити відомчим документам дільниці, до кінця літа 1924 р. перелік низових митних установ знов змінився. По-перше, він скоротився: у серпні в ньому відсутні Городницький, Волочиський, Шидловецький, Підпилип'янський, Кудринецький, Устянський, Калюський, Ямпіль-Подільський митні пости; по-друге, деякі установи знову змінили статус: Сатанівська та Могилів-Подільська митниці стали постами, Ушицький пост було переведено з Нової Ушиці в Ісаківці та об'єднано з Ісаковецькою митницею, причому ранг останньої також був знижений до поста; по-третє,

було відновлено Кам'янець-Подільську митницю та Кам'янський митний пост [18, арк. 154].

Слід зауважити, що на той час митні пости мали підпорядковуватися найзначнішим митницям відповідного району. У 1923 р. виникла явна необхідність вирішення структурно-організаційної проблеми, пов'язаної з таким підпорядкуванням. 28 серпня одеський районний інспектор, зокрема, був змушений нагадати підлеглим установам, що, по-перше, митні пости не можуть звертатися з будь-якими проханнями безпосередньо до інспектора, обминаючи відповідні митниці, по-друге, керуючі митницями повинні виконувати всі свої обов'язки щодо підлеглих постів (надання наказів та іншої директивно-інструкторської документації, складання кошторисів з урахуванням потреб постів, забезпечення кадрово-організаційної роботи, збирання звітної інформації тощо) [2, арк. 10]. Водночас інспектори були змушені нагадувати керуючим митницями, що, опікуючись діяльністю підлеглих митних постів у цілому, вони не мають права ревізувати їх [Там само, арк. 35].

Із весни 1924 р. (за іншими даними, ще з кінця попереднього року) при найбільших митницях почали створювати спеціальні мобільні підрозділи, так звані оперативні групи, які повинні були діяти на транспортних магістралях у глибині країни. Наказом по Київській інспекторській дільниці від 21 квітня 1924 р. такі опергрупи організовано при Київській, Волочиській та Кривинській митницях [1, арк. 119]. Наприклад, у червні того року Київська дільниця, штат якої нараховував 270 осіб, мала також три опергрупи: при Кривинській митниці (26 оперативників), Волочиській (20) та Київській (6) [15, арк. 186].

У березні 1923 р. у рамках дії союзної угоди Митне управління СРСР, створене на базі митного відомства РСФФР, змогло встановити прямий контроль над УМО, хоча для цього довелося силами московських емісарів провести спеціальну ревізію українських митних установ на румунській та польській ділянках кордону [11, арк. 64], а також змінити начальника УМО. 3 березня начальник МУ А. Потяєв направив керівництву УМО лист-розпорядження, у якому прямо зазначив, що «на підставі ст. 3 Союзної угоди РСФФР з Українською Соціалістичною Радянською Республікою від 28 грудня 1920 р. в інтересах господарського будівництва Комісаріат Зовнішньої Торгівлі є об'єднаним, що підтверджено також і Угодою 30 грудня 1922 р. про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

У зв'язку з цим, а також відповідно до ст. 2 Тимчасового положення про місцеві митні установи від 31 березня 1922 р. усі декрети і постанови ВЦВК, РНК і РПО (РСФФР), інструкції, правила і розпорядження, що стосуються митної справи на Україні і видаються НКЗТ СРСР, повинні обов'язково виконуватися без узгоджень їх з відповідними органами УСРР.

Визнаючи прийнятий (раніше) Управлінням Українського Митного Округу порядок попереднього узгодження зазначених узаконень і розпоряджень до передачі їх на місця абсолютно неправильним, Митне

Управління пропонує точно дотримуватися даних Вам вказівок, анулювати змінені на місці розпорядження Центру і детально відновити в повному обсязі розпорядження Центру і доповісти про це Митному Управлінню» [14, арк. 3].

У контексті подальшої централізації радянської митної системи 16 серпня 1923 р. управління УпНКЗТ РСФРР при уряді України було перетворено на управління УпНКЗТ СРСР при РНК УСРР [21, с. 174].

У цілому склалася ситуація, коли між МУ СРСР і низовими митними установами України з'явилося забагато проміжних структур: управління УпНКЗТ СРСР при РНК УСРР, управління УМО, інспекторські дільниці. Ясно, що діяльність місцевих митників через це була не надто ефективною. Бажаючи зробити керування митною системою в Україні більш чітким та дійовим і водночас посилити свій контроль над нею, НКЗТ СРСР 23 жовтня видав наказ, за яким Український митний округ було ліквідовано [21, с. 174]. Натомість впроваджено посаду Представника ГМУ СРСР при Уповноваженому НКЗТ СРСР при РНК УСРР [6, с. 33]. Отже, митною справою в Україні відтоді керувало лише управління УпНКЗТ СРСР, виконуючи відповідні директиви Митного управління СРСР. Щоправда, процес організаційної ліквідації УМО був дуже повільний. Принаймні ще в листопаді 1923 р. Макотинський підписував циркуляри та інші документи як начальник Українського митного округу [20, арк. 6]. А до літа 1924 р. наказом НКЗТ СРСР нещодавно створене Представництво ГМУ було скасовано як непотрібна структура, що викликала роздратування місцевої влади і вносила певний безлад у роботу митних установ України [18, арк. 175, 175 зв.]. Таким чином, управління УпНКЗТ СРСР при РНК УСРР відтепер керувало діяльністю районних інспекторів безпосередньо.

За іншими даними Представництво ГМУ в Україні було ліквідовано наказом Управління УпНКЗТ при РНК УСРР від 30 березня 1925 р. [6, с. 33]. Подібну хронологічну розбіжність цілком можна пояснити, якщо звернути увагу, хто видавав наказ про ліквідацію Представництва у 1924 р. (НКЗТ СРСР), а хто – у 1925 р. (Управління УпНКЗТ СРСР при РНК УСРР). Природно, що спочатку відповідне рішення приймала вища інстанція, а підпорядкований їй підрозділ мав реалізовувати це рішення пізніше. Існування Представництва ГМУ в Україні можна вважати підтвердженням намагання загальнорадянського митного керівництва мінімізувати вплив українського уряду на митну справу на території УСРР.

Аби закріпити централізаторські тенденції в митній сфері сесія ВЦВК СРСР 12 листопада 1923 р. затвердила «Положення про Народний Комісаріат зовнішньої торгівлі СРСР», за яким Митне управління було реорганізовувано у Головне митне управління (ГМУ) СРСР. Проіснувавши в такому вигляді аж до 1986 р., ГМУ залишалось у складі НКЗТ СРСР. Також підтверджувалося перебування при НКЗТ Митно-тарифного комітету і Центральної комісії у справах боротьби з контрабандою [3, арк. 99].

«Положення про Народний Комісаріат зовнішньої торгівлі СРСР» передбачало такі завдання Головного митного управління: організація митних установ і керування ними; участь у розробці міжнародних угод і конвенцій у частині, що стосується митної справи; розробка митного тарифу; спостереження за боротьбою з контрабандою за межами зони, всередині якої це робили органи ОДПУ; контроль за виконанням всіх законів і розпоряджень з митної справи; ведення митної статистики [5, с. 128].

Входження України до складу СРСР означало майже повну відмову від державного суверенітету. Фінансова сфера з банківським та податковим складниками, зовнішні відносини, зовнішня економіка включно із митною справою належали до компетенції загальносоюзного уряду. Такий порядок був юридично закріплений у першій Конституції СРСР, прийнятій 31 січня 1924 р. Таким чином, радянська митна служба ставала загальносоюзним і централізованим відомством.

Водночас із централізацією союзної митної системи відбувалися уточнення й уніфікація її функціональних завдань. Згідно із затвердженим 2 березня 1924 р. «Положенням про Головне митне управління» на митне відомство було покладено функції організації митних установ та керування ними, а також організації та контролю боротьби з контрабандою [3, арк. 99].

Структура центрального апарату ГМУ СРСР була доволі простою. До управління входили тарифний, загальний, оперативно-судовий, кошторисно-розрахунковий, статистичний відділи, будівельне бюро та інспекторська частина [5, с. 128]. За наказом ГМУ від 30 липня 1924 р., у складі управління створено також відділ боротьби з контрабандою [21, с. 175], а загальний відділ і будівельне бюро пізніше об'єднано в адміністративно-господарський відділ.

У вересні 1924 р. уточнювався кордон між Донецькою губернією УСРР і Південно-Східним краєм РСФРР. Незабаром вийшла спільна постанова Донецького губвиконкому і Південно-Східного крайвиконкому про передачу Шахтинського і Таганрозького округів Донецької губернії до складу сусіднього Південно-Східного краю Росії. Унаслідок цих адміністративно-територіальних змін у митному відомстві СРСР було прийнято рішення про перехід Таганрозької митниці до російських митних структур.

Відразу після прийняття Конституції розпочалася розробка Митного статуту СРСР, який би відображав і враховував усі аспекти радянської митної справи, структурно-організаційні зміни, особливості кадрової роботи митного відомства тощо. Апарат НКЗТ підготував доповідь із текстом проекту, який спочатку було передано на розгляд зацікавлених інстанцій союзних радянських республік. Із внесеними останніми поправками текст проекту було передано до Центрального виконавчого комітету (ЦВК) СРСР. 15 жовтня 1924 р. ЦВК прийняв постанову «Резолюція на доповідь про Митний статут Союзу РСР», яка проголошувала «через рік після впровадження митного статуту внести його на затвердження сесії Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР як митний кодекс Союзу РСР, з поправками та змінами на підставі річного досвіду» [9].

Нарешті, іншою постановою від 12 грудня 1924 р. ЦВК затвердив радянський Митний статут [8; 19], який слід вважати першим кодифікованим союзним актом з митної справи. Статут законодавчо фіксував систему митного керування, яка сформувалася до того часу, і визначав перспективи розвитку радянської митної справи на найближчий час. Централізаторські процеси в радянській митній системі із центром керування в Москві законодавчо були закріплені також у першій Конституції СРСР 1924 р.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Житомирської області. – Ф. 2586, оп. 1, спр. 5.
2. Державний архів Одеської області. – Ф. Р-422, оп. 1, спр. 2.
3. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-341, оп. 1, спр. 2069.
4. **Епифанов А. Ф.** Таможенный форпост юга России / А. Ф. Епифанов // Relga. – 1999. – 12 февр. – № 2 (8); [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.relga.rsu.ru/n8/epifanov.htm> (або <http://www.relga.ru/EnviroN/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=1046&level1=main&level2=articles>)
5. **Кисловский Ю. Г.** История таможи государства Российского. 907–1995 / Ю. Г. Кисловский. – М., 1995.
6. На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660–1870–1992–2000. – Х., 2000. – С. 28–44.
7. Отдельные этапы развития централизованного руководства таможенным делом в России. Государственный таможенный комитет Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: svts.ru/pics_art/link268.pdf
8. Постановление Президиума ЦИК СССР от 12.12.1924 г. “О введении в действие Таможенного устава Союза ССР” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lawmix.ru/docs_ccsr/7704
9. Постановление ЦИК СССР от 15.10.1924 г. “Резолюция по докладу о Таможенном уставе Союза ССР” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lawmix.ru/docs_ccsr/7727
10. Російський державний архів економіки. – Ф. 413, оп. 14, спр. 72.
11. Там же. – Спр. 119.
12. Там же. – Спр. 206.
13. Там же. – Спр. 216.
14. Там же. – Спр. 218.
15. Там же. – Спр. 300.
16. Там же. – Спр. 301.
17. Там же. – Спр. 303.
18. Там же. – Спр. 305.
19. Таможенный устав Союза ССР (Утвержден ЦИК СССР 12.12.1924 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lawmix.ru/docs_ccsr/7703
20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. Р-4, оп. 1, спр. 531.
21. **Чорний В.** Україна і митна справа: Історичний нарис / В. Чорний. – К., 2000.

Надійшла до редколегії 02.02.2014